

ВИКОРИСТАННЯ ВЧИТЕЛЯМИ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Подана ретроспектива використання вчителями шкіл Волині краєзнавчого матеріалу у своїй діяльності.

В умовах динамічних перетворень у сучасному суспільстві особливу увагу привертають проблеми, пов'язані насамперед з використанням народознавчих засобів формування зростаючої особистості. У "Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти" підкреслюється, що одним із основних завдань виховання в середніх закладах освіти є "розвиток почуття любові до Батьківщини і свого народу як основи духовного розвитку особистості, шанобливе ставлення до історичних пам'яток, активна діяльність школярів по поліпшенню умов життя в рідній місцевості, підвищенню матеріального і духовного рівнів життя народу, дійова участь у розбудові держави й духовному оновленні суспільства"[1:244]. Доречно зазначити, що у наш час активізуються пошуки змісту і форм вивчення рідного краю у загальноосвітніх школах. Природно, що все це вимагає кардинальних змін як у завданнях, змісті, так і в формах організації навчальної та позанавчальної роботи, а також в удосконаленні форм пошуково-краєзнавчої діяльності учнів і підготовки до цієї роботи майбутніх учителів.

Актуальність цієї проблеми зумовлюється й завданнями Державної національної програми "Освіта" "Україна ХХІ століття", одним із наслідків якої стало введення у загальноосвітніх школах різних регіонів України з 1992-93 н.р. нового навчального предмету "Рідний край"[2:30] (5-й клас).

У вітчизняній педагогіці в усі часи вивченню рідного краю приділялась значна увага. Дослідженню краєзнавства, його виховних можливостей у становленні громадянських якостей дітей та молоді багато уваги приділяли видатні педагоги К. Ушинський, Н. Крупська, П. Блонський, А. Луначарський, А. Макаренко, С. Шацький, В. Сухомлинський та ін.

Обґрунтуванню мети, завдань, розробці змісту й організаційних форм шкільного краєзнавства присвячені праці сучасних вчених-педагогів П. Іванова, П. Кузіна, Є. Пасічника, К. Строева та ін.

В аспекті проблеми дослідження, значну цінність мають форми діяльності загальноосвітніх шкіл 20-х років. Проблеми краєзнавства та особливості краєзнавчої роботи у школах цього періоду розглядали В. Богданов, П. Волобуєв, Л. Миловидов, П. Мостовий, О. Музиченко, А. Поляков та ін. На Волині та у м. Житомирі у 20-ті роки методичне забезпечення вивчення рідного краю школярами здійснювали відомі серед учительської громадськості професори В. Кравченко, П. Постоев та В. Скороход. Разом з тим, як свідчать попередні результати дослідження, загальноосвітніми школами Волині у 20-ті роки ХХ ст. нагромаджено певний позитивний досвід вивчення географічного, історичного, літературного, краєзнавчого матеріалу, як на уроках, так і в позаурочній роботі. На жаль, досі ця проблема ще не стала предметом спеціального історико-педагогічного аналізу.

У повоєнні роки в Україні питання теорії краєзнавства розробляли О.Діброва, В.Замковий, М.Крачило, М.Откаленко, Т.Тетерський, І.Прус, Е.Шипович, М.Янко та ін.

Проблеми становлення в теорії і практиці краєзнавства у загальноосвітніх школах РРФСР (1917-1931 рр.) присвячено дисертаційне дослідження А. Сейненського, історії розвитку шкільного краєзнавства в Казахській РСР (1920-1984 рр.) - К. Ауезової, організації краєзнавчої роботи учнів у процесі вивчення фізичної географії основної школи - В. Бенедюк. Окремі питання шкільного краєзнавства вивчали І. Безкоровайний, Н. Рубанова, В. Смирнов, А. Хоптяр та ін.

На сучасному етапі деякі аспекти історичного, географічного, педагогічного, культурологічного та літературного краєзнавства Волині й Житомирщини досліджують В. Єршов, С. Жилюк, О. Іващенко, С. Коляденко, М. Костиця, Г. Мокрицький, М. Левківський, С. Пультер, Н. Сейко та ін.

Аналіз історико-педагогічних і дисертаційних праць дозволяє констатувати, що проблема використання вчителями шкіл Волині в 20-х - на поч. 30-х років краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі є актуальною і недостатньо розробленою в історико-педагогічній науці.

Мета цієї статті полягає в ретроспективному обґрунтуванні сутності, змісту й шляхів реалізації краєзнавчої справи у початкових і семирічних школах Волині (1917-1932), а також розкритті необхідності реалізації досвіду використання краєзнавства в школах-семирічках Волині вчителями на сучасному етапі національного-духовного відродження.

Основними **категоріями** нашого дослідження, крім загальновідомих педагогічних (зміст освіти, методи, принципи, прийоми, форми, засоби тощо), є категорії "краєзнавство" та "краєзнавчий принцип". *Краєзнавство* визначається в довідниковій літературі як на загальнотеоретичному рівні ("Большая Советская Энциклопедия", "Українська Радянська Енциклопедія", "Мала Енциклопедія Етнодержавознавства" / За ред. Ю. Римаренка тощо), так і на науково-педагогічному рівні ("Педагогічна енциклопедія". - М., 1965; "Український педагогічний словник" С. Гончаренка).

Останнє тлумачення категорії краєзнавства є найбільш прийнятним для нашого дослідження. "**Краєзнавство шкільне** - освітньо - виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позанавчальній роботі частини країни (області, району, міста тощо). Основним завданням краєзнавства є вивчення природи, населення, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, виховною, практичною метою. Краєзнавчий матеріал на уроках допомагає розкриттю загальних закономірностей явищ, які вивчаються, підвищує інтерес і глибину розуміння навчального предмету, збагачує учнів знаннями про свій край і перспективу

використання місцевих ресурсів. Краєзнавча робота учнів дає цінний матеріал для науки і народного господарства (розвідка корисних копалин, гідрологічні й фенологічні спостереження, визначення ґрунтів, рослинності тощо)".

Що ж стосується категорії "*краєзнавчий принцип*", то чіткого означення як у довідниковій, так і в науково-теоретичній літературі немає (окрім роз'яснення сутності цієї категорії у книзі "Краєведение" К. Строева. - М., 1974). У нашому дослідженні **краєзнавчим принципом** будемо називати таку структуру змісту навчального матеріалу, яка дозволяє встановити взаємозв'язок між науково-теоретичними знаннями школярів та результатами дослідження регіону, в якому вони проживають. По суті, реалізація краєзнавчого принципу на рівні школи дозволяє забезпечити регіональний підхід до визначення змісту, методів і форм навчально-виховного процесу.

У процесі нашої роботи виявлено, що дослідження Волинського краю було започатковане у середині XIX ст. Проте цілеспрямованому вивченню Волині служило створення Товариства дослідників Волині у 1900 р. Активні учасники Товариства дослідників Волині С. і О. Брижозовські, М. Кудрицький, О. Фотинський, М. Трипольський працювали викладачами в освітніх закладах м.Житомира і тим самим несли ідеї Товариства дослідників Волині до учнівського загалу. Однак краєзнавство як навчальний предмет у гімназіях, інших освітніх закладах м.Житомира та Волинського краю не вивчалось. Все ж, у деяких народних училищах вивчалась географія з елементами батьківщинознавства[3]. Після лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., очевидно, однією із ознак демократизації соціального життя було те, що краєзнавство починають вивчати у жіночих навчальних закладах Волині[4]. Як свідчить аналіз архівних джерел, місцевої преси, гімназисти та учні під керівництвом учителів здійснювали краєзнавчі спостереження та численні екскурсії у позанавчальний час.

Перші ж пореволюційні роки стали найбільш відомими у розвитку краєзнавства. Шкільні програми 20-х рр. були орієнтовані на місцеві матеріали, що забезпечувало реалізацію краєзнавчого принципу у викладанні географії, історії УРСР, природознавства.

Краєзнавчий принцип у педагогіці 20-х років реалізовувався в школі перш за все засобами комплексної системи, тобто у процесі ознайомлення учнів з природою та суспільним середовищем, що їх оточує, за трьома колонками: "праця" - "природа" - "суспільство". У початковій школі у 1-му класі вивчалось село чи район міста, у 2-му - район чи місто в цілому, у 3-му - округа, у 4-му - УРСР. У школах 2-го концентру систематично певні питання обговорювалися під різним кутом зору, що дозволяло всебічно охарактеризувати те чи інше поняття. Досліджуваний нами період (1917-1932) дає можливість виявити основні тенденції в реалізації краєзнавчого принципу в школі:

- обов'язкове початкове ознайомлення з рідним краєм з перших днів перебування дитини в школі;
- налагодження послідовності "село-місто-регіон" у процесі вивчення краєзнавчого матеріалу;
- дослідження виробництва у регіоні на старшому ступені навчання.

У процесі дослідження також було встановлено, що процес вивчення краєзнавства учнями початкових та семирічних шкіл був неоднозначним і непослідовним. Величезні складнощі у діяльності вчителів виникли у 1917-1920 рр., оскільки значна розруха і відсутність керівних і методичних матеріалів позбавляли можливість волинське вчительство для успішного навчання учнів. Все ж протягом 1921-1925 рр. у школах Волині ведеться спроба впровадження певних засобів оволодіння учнями відомостями про природу та навколишнє оточення. Значне поживлення у використанні шляхів і засобів поглибленого вивчення рідного краю є досить відчутним у 1926-1930 рр. Саме в цей час можна стверджувати певну систематичність у такій діяльності.

Для допомоги вчителям у роботі над комплексними програмами на Волині у ці роки був створений губернський навчально-методичний комітет (1924 р.). Місцеві вчителі користувались у цей час не лише підручниками і навчальними посібниками відомих в Україні авторів (В. Гериневич, В. Кістяковський, Л. Миловидов, С. Русова), але й житомирського професора П. Постоева [5, 6, 7]. У власних підручниках він пропонував оригінальну систему *методів та прийомів* (бесіда, самостійна робота, розповідь, спостереження, дослідження), котра дозволяла реалізувати у навчанні основні *принципи*: спрямованості навчального процесу на розв'язання взаємопов'язаних завдань освіти, виховання й розвитку; науковості; системності і послідовності; доступності; активності і свідомості; міцності засвоєння знань, умінь та навичок. Контекстний аналіз підручників вищезазначеного автора дозволяє переконатися, що в них тісно переплітається загально географічна, природнича та соціально економічна тематика. Крім того, прямуючи за М. Галузинським і М. Євтухом, можна стверджувати, що волинськими вчителями використовувалась певна *система методів вивчення краєзнавчого матеріалу* (організація та здійснення навчально-пізнавальної діяльності: словесні, наочні, творчі, проблемно-пошукові; методи стимулювання і мотивації вивчення рідного краю: створення проблемних ситуацій у вивченні краєзнавчого матеріалу, пізнавальні ігри, подорожі; методи контролю та самоконтролю: написання рефератів, оформлення рукописних матеріалів, таблиць, гербаріїв, створення краєзнавчих стендів, куточків, музеїв). Також знайомство учнів з рідним краєм житомирсько-волинські вчителі здійснювали у різноманітних *формах* (уроки-екскурсії, дослідництво учнів, комплексна, бригадно-лабораторна форма навчання).

Для початкових класів найбільш характерним був такий концентричний розподіл матеріалу з краєзнавства за роками:

- 1-й рік - ознайомлення з природними та соціальними аспектами села (чи частини міста);
- 2-й рік - пізнання району (чи міста в цілому) як політико-економічного центру;
- 3-й рік - концентрація уваги учнів на економіці й природі округи, певних районів та окремих галузей народного господарства УРСР та СРСР;
- 4-й рік - поглиблене вивчення економіки й природи УРСР та СРСР.

У школах 2-го концентру систематично певні питання обговорювались під різним кутом зору, що дозволяло всебічно охарактеризувати те чи інше поняття.

Дослідження дало можливість зробити висновки, що Волинський науково-дослідний музей у 20-х роках ХХ ст. був центром всієї краєзнавчої роботи на Волині. Під керівництвом завідуючого етнографічним відділом професора В. Кравченка читались лекції для вчителів, учнів трудових шкіл, широких верств населення. Під час перепідготовки вчителів, якою також керував В. Кравченко, шкільні працівники отримували рекомендації щодо проведення краєзнавчої роботи з учнями. Великий досвід роботи по підготовці вчителів до краєзнавчо-пошукової діяльності дозволили В.Кравченку у 1927 р. видати методичний poradnik для вчителів „Краєзнавство в натурі”[8], в якому він розкриває методiku краєзнавчої роботи і подає плани дослідження виробництва і місцевості. Велике методичне значення також у цей час мала діяльність краєзнавчого гуртка, створеного при етнографічному відділі музею (з метою організації подібних куточків (гуртків) у семирічних школах)[9]. Істотною ознакою практичної діяльності вчителів та учнів було те, що позанавчальна робота передувала урочній. Вчителі пропонували учням дослідити (обстежити) який-небудь об'єкт, місце, виробництво, а потім переходили до вивчення теми або комплексу, що стосується даного дослідження на уроці. Тобто, позаурочна діяльність передувала навчальній. Про це свідчить досвід роботи В. Кравченка, який рекомендував учителям перед вивченням теми на уроці проводити дослідження місцевості, виробництва тощо. Згадані раніше підручники П. Постоева також передбачали, щоб учні дослідили дане явище чи об'єкт, а потім почали вивчати матеріал на уроці. Важливо, що активізації методів пізнавальної діяльності учнів слугував дослідницький метод, а також певна *система засобів* вивчення Волинського краю (робота краєзнавчих та гуртків юннатів, шкільних музеїв, екскурсій). Природно, що така діяльність, особливо на початку 30-х рр., була надто заідеологізованою.

Проведене дослідження дозволило зробити такі **висновки**:

1. Шкільне краєзнавство розумілося ученими-методистами й вчителями Волині як складне освітнє явище, котрому притаманні були динамізм, певна системність та адекватна реалізація у навчанні.

2. Серед організаційно-методичних засад побудови системи національного шкільництва у 20-ті рр. основною була опора на краєзнавчий матеріал, вивчення ближнього оточення, виробничо-суспільних явищ даної місцевості. Таким чином, шкільні програми будувались за **краєзнавчим принципом**, тобто відомості з загальних предметів розглядалися на конкретному, близькому дітям матеріалі, який доповнювався знаннями навколишнього життя. Краєзнавчий принцип у педагогіці вченими обстоювався як генералізуючий, тобто такий, що знаходить свою реалізацію в цілісному навчальному процесі.

3. Починаючи з 1925 р., навчання в школах Волині проводилося за **комплексними програмами**, однією з найважливіших складових яких було краєзнавство.

Як свідчить аналіз системно-структурного змісту комплексних програм початкової школи, вони включали компонентну і контекстну складові. **Контекстний аналіз** доводить, що в комплексних програмах тісно пов'язана природничо-географічна, виробнича і соціокультурна тематика. **Компонентний аналіз** свідчить, що краєзнавчий матеріал в комплексних програмах можна структурувати за схемою "місцевість-регіон-держава".

4. Запроваджені з 1930 р. **комплексно-проектні програми** характеризувалися наявністю системи проектів і були спрямовані на виконання учнями практичних завдань та активної участі їх у виробництві та громадсько-політичному житті. Серед провідних тенденцій реалізації комплексних програм найбільш істотними були: переважання політико-виробничого матеріалу над географічно-природничим; включення нових комплексних тем із врахуванням вікових особливостей школярів; структурування складних комплексів (поєднання кількох комплексних тем) у 3-му та 4-му класах; використання знань учнів з природознавства, географії, хімії, фізики, суспільствознавства, мови та літератури з метою оволодіння краєзнавчим матеріалом; акцентування уваги школярів до суспільно-економічних та виробничих тем; актуалізація знань підлітків з надмірної ідеологізації вітчизняної історії, з домінантою її оцінки з класових позицій.

5. Як показує аналіз, у становленні та розвитку шкільного краєзнавства на Волині доцільно виділити основні етапи: а) пропедевтичний (1917-1920); б) становлення (1920-1925); в) розвитку (1925-1932).

6. Серед загальних провідних тенденцій процесу становлення та розвитку шкільного краєзнавства Волині достатньо вирізняються у дослідженому періоді такі: вчителі шкіл-семирічок керувалися у своїй роботі програмами Наркомосу УРСР як загальними настановами, проте віднаходили у повсякденній практиці оригінальні методи, прийоми та форми діяльності серед учнівського загалу; освітні працівники шкіл національних меншин (польської, німецької, єврейської, російської та чеської) у своїй діяльності постійно реалізовували, крім загально-республіканського, етнічний компонент та особливості окресленого регіону.

7. Реалізація вчителями Волині активних форм і методів ведення краєзнавчої справи забезпечувала формування у дітей та підлітків цілісність і системність їхнього світобачення, світосприйняття та світорозуміння, що, у свою чергу, сприяло утвердженню в юних почуття малої батьківщини, поваги до власного народу.

На сучасному етапі духовного національного відродження, коли перед загальною освітою постають якісно нові і складні завдання, досвід реалізації краєзнавства у школах-семирічках Волині може слугувати справі формування в учнів поваги до рідної місцевості, регіону, батьківщини. Зокрема, вагомим є використання вчителями Волині дослідницького методу вивчення краєзнавства, створення краєзнавчих куточків, шкільних краєзнавчих музеїв, включення пошукової діяльності старшокласників краєзнавчого спрямування як складової навчального процесу, а також досвід підготовки вчителів до краєзнавчо-пошукової діяльності.

Перспективним напрямком подальших пошуків може бути зіставлювально-порівняльний аналіз використання вчителями краєзнавчого матеріалу у навчально-виховному процесі в школах радянської Волині (в складі УРСР) та Західної Волині (у складі Польщі).

1. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Молодь і закон: Збірник нормативних актів і документів з проблем виховання студентської молоді / За заг. ред. Н.І. Косаревої. – К.:ІЗМН, 1977. –С.244.
2. Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – К.:Освіта, 1992. – С.30.
3. Н. Мукалов. География Киевской губернии (учебное пособие по родоноведению). –К.,1883.
4. Матеріали державного архіву Житомирської області (ДАЖО). – Ф.74, оп.1, спр.95, арк.21-28.
5. Постоєв П. Рідний край. Початкова географія. Підручник для українських початкових шкіл. – Полтава, 1918. -56 с.
6. Постоєв П., Федюченко Ф. Початкова географія та елементи краєзнавства. –Харків, 1925. -150 с.
7. Постоєв П. Волинська округа. Підручна книжка з краєзнавства для вчителів трудових шкіл Волинської округи. – Житомир, 1926. – 92 с.
8. Матеріали рукописного фонду Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського (ІМФЕ) – Ф. 15-2, од. зб. 68, - 32 арк.
9. ІМФЕ – Ф.16, од.зб.19, арк. 1-5.

Матеріал надійшов до редакції 25.09.03 р.

Рудницкая Н.Ю. Использование учителями краеведческого материала в учебно - воспитательном процессе: историко-педагогический аспект.

Дана ретроспектива використання учителями шкіл Волини краєведческого материала в своей деятельности.

Rudnytska N.Yu. Using Local Lore material in the process of teaching and up-bringing: historical- pedagogical aspects.

The article suggests a retrospective account of using Lokal Lore material by Volyn school teachers.